

Станаўленне інклюзіўнай партыйнай сістэмы ў Расійскай Федэрацыі (1999–2008)

Уводзіны

Палітычныя працэсы ў сучаснай Расіі ўяўляюць цікавасць з гледзішча даследавання станаўлення аўтарытарнага рэжыму. Арганізацыя «Freedom House» у сваім штогадовым дакладзе «Свабода ў свеце» за 2009 г. вызначае Расію як несвабодную дзяржаву (Freedom House, 2009). І сітуацыя з дэмакратыяй і свабодай у Расіі пагаршаецца з пачатку 2000-х гг., то бок з таго моманту, як да ўлады прыйшоў Уладзімір Пуцін і пачаў выбудоўваць сваю «вертыкаль». С্কочванне да аўтарытарызму суправаджалася інстытуцыйнымі зменамі ў палітычнай сістэме. Адным з прыкладаў ёсць трансфармацыя выбарчай сістэмы, калі замест змяшанай мажарытарна-прапарцыйнай увялі прапарцыйную выбарчую сістэму. На першы погляд такая замена не сведчыць пра аўтарытарны трэнд развіцця палітычнай сістэмы, бо сама па сабе электаральная формула не вызначае дэмакратычнага ці недэмакратычнага характару палітычнай сістэмы, гэта збольшага інструмен-

тальная з’ява. Але важнае значэнне набывае сам інстытуцыйны дызайн сістэмы, то бок тая дадатковыя элементы, якія сваім функцыянаваннем уплываюць на яе характар.

У межах палітычнай сістэмы існуе вельмі шчыльная сувязь паміж такімі яе элементамі, як партыйная і выбарчая сістэмы. Гэтая сувязь выражаецца ў сацыялагічных законах Дзювэржэ, дапоўненых прынцыпамі Сарторы. Таму разгляд партыйнай сістэмы ў сучаснай Расіі патрабуе комплекснага падыходу з аналізам выбарчай сістэмы і тых узаемасувязяў, што абумоўліваюць іх узаемны ўплыў. Французскі палітолаг Марыс Дзювэржэ, даследуючы гэты ўплыў, адзначаў, што «*сістэма партыяў і выбарчая сістэма – дзве рэчаіснасці, непарыўна звязаныя адна з адною, часам іх цяжка падзяліць з мэтай аналізу*» (Дювэржэ, 2005: 257). Дзювэржэ сфармуляваў тры сацыялагічныя законы, якія адлюстроўваюць адзначаны ўзаемны ўплыў. Сцісла дзеянне гэтых трох законаў можна апісаць наступным чынам: 1) «*мажарытарнае галасаванне ў адзін тур вядзе да дуалізму партыяў*»; 2) «*мажарытар-*

нае галасаванне ў два туры вядзе да шматпартыйнай сістэмы, партыі якой характарызуюцца “мяккаю” структураю, схільнасцю да альянсаў і адноснаю стабільнасцю (ва ўсіх выпадках)»; 3) «рэжым прапарцыйнага прадстаўніцтва вядзе да шматпартыйнай сістэмы з жорсткімі, незалежнымі і стабільнымі партыямі (за выключэннем выпадкаў рознага кшталту кароткачасовых, але бурных рухаў)» (Дюверже, 2005: 257–270).

Пры аналізе расійскай партыйнай сістэмы мы ўжываем прынцып, паводле якога ўсе партыйныя сістэмы падзяляюцца на спаборніцкія і аўтарытарныя. Аднак далей мы ўжываем свайго кшталту класіфікацыйны эклектызм, калі разглядаем спаборніцкія партыйныя сістэмы згодна з класіфікацыяй Джавані Сарторы, а аўтарытарныя – згодна з прынцыпамі, вылучанымі Габрыэлем Алмандам і Бінгэмам Паўэлам.

Сарторы падзяляў партыйныя сістэмы на наступныя тыпы: 1) палярызаваны плюралізм; 2) памяркоўны плюралізм; 3) двухпартыйная сістэма; 4) сістэма з дамінантнаю партыяй. Для нашага аналізу важныя характарыстыкі сістэмы палярызаванага плюралізму і сістэмы з дамінантнаю партыяй, таму мы разгледзім толькі гэтыя тыпы.

Палярызаваны плюралізм (наяўнасць як мінімум пяці–шасці рэлевантных партыяў) мае наступныя характарыстыкі: а) наяўнасць значнай палярызацыі грамадскай думкі ды ідэалагічнай адаленасці партыйна-палітычных суб’ектаў; б) наяўнасць

рэлевантных антысістэмных партыяў; в) заняцце прасторы палітычнага цэнтру некаторымі ўплывовымі палітычнымі партыямі або пэўнаю групоўкаю некалькі партыяў; г) перавага цэнтрабежных тэндэнцыяў над цэнтраімклівымі; д) пераход ад цалкам спаборніцкай палітыкі да палітыкі паступальных абцяцанняў не заважаючы на магчымасці іх выканання ды інш.

Сістэма з дамінантнаю партыяй характарызуецца сітуацыяй, калі цягам прынамсі трох–чатырох свабодных, канкурэнтных і справядлівых выбараў перамагае адна і тая самая палітычная сіла, якая фармуе аднапартыйны ўрад (больш падрабязна гл. Sartori, 2005: 113–176).

Аўтарытарныя партыйныя сістэмы, як і спаборніцкія, прызначаныя для агрэгацыі інтарэсаў. Толькі сутнасць працэсу ў гэтых двух выпадках прынцыпова адрозніваецца. Калі ў межах спаборніцкіх партыйных сістэмаў ідзе канкурэнцыя палітычных альтэрнатываў, і грамадзяне надзеленыя рэальнаю магчымасцю абіраць тыя ці іншыя палітычныя сілы ў органы дзяржаўнага кіравання, то аўтарытарныя партыйныя сістэмы пераважна закрытыя ад электаральнага ўплыву, і агрэгацыя інтарэсаў адбываецца ўнутры арганізацыі аўтаномным чынам або пад дзеяннем некаторых групаў уплыву. Згодна з класіфікацыяй Алманда і Паўэла, аўтарытарныя партыйныя сістэмы падзяляюцца на эксклюзіўныя ды ін-

Для эксклюзіўных партыйных сістэмаў характэрныя татальны кантроль над палітычнымі рэсурсамі ды адмаўленне любой легітымнай агрэгатыі інтарэсаў унутрыпартыйнымі групамі. Кіроўная эксклюзіўная партыя не дапускае ніякай свабоды дзейнасці сацыяльных групаў, апазіцыі, грамадзянаў і розных урадавых органаў. Сродкам легітымацыі яе палітычнага курсу выступае ўсёабдымная палітычная ідэалогія, якая прэтэндуе на веданне сапраўдных інтарэсаў грамадзянаў.

Інклюзіўная партыйная сістэма характарызуецца тым, што кіроўная партыя прызнае і спрабуе каардынаваць разнастайныя сацыяльныя групы. Партыя прымае і агрэгуюе пэўныя інтарэсы, адначасова падаўляе іншыя і забараняе любыя формы дзейнасці, якія здольныя падарваць панаванне (Almond et al, 2008: 92–93).

Сённяшні стан расійскай партыйнай сістэмы характарызуе манапольнае становішча партыі ўлады «Единая Россия», якому папярэднічаў працэс змены як фармальных, так і нефармальных інстытутаў. Сучасную расійскую партыйную сістэму нярэдка называюць сістэмай з дамінантнаю партыяй, грунтуючыся хутчэй на вонкавым падабенстве, чым на навуковым абгрунтаванні такой класіфікацыі. Для развязання праблемы класіфікацыі трэба вызначыць асаблівасці афармлення партыйнай сістэмы, уплыў выбарчай сістэмы на яе трансфармацыю, а таксама ролю, якую мае партыя ўлады «Единая Россия» ў палітычнай сістэме краіны. На нашу думку, і гэта ёсць гіпотэзаю

даследавання, у **Расійскай Федэрацыі склалася сістэма інклюзіўнага манапартызму**. Сутнасць гэтай сістэмы заключаецца ў манапольным становішчы партыі ўлады «Единая Россия», якая падаўляе і/або для якой падаўляецца любая дзейнасць, здольная падарваць яе панаванне. Хаця пры гэтым дапускаюцца абмежаваныя альтэрнатыўныя магчымасці агрэгатыі грамадскіх інтарэсаў. У працэсе станаўлення сістэмы інклюзіўнага манапартызму ключавую ролю грала рэформа выбарчай сістэмы ў інтарэсах партыі ўлады.

I. Характарыстыка інстытутаў расійскага партыйнага поля падчас станаўлення партыйнай сістэмы

Першыя альтэрнатыўныя палітычныя арганізацыі з'явіліся ў СССР на мяжы 1980-х–1990-х гг. Крыніцамі іх росту былі нефармальныя аб'яднанні, расколы КПСС на розныя плыні ды галасаванне на выбарах (Remington, 2008: 386). Парламенцкія выбары 1993 г. былі «ўстаноўчымі» з пункту гледжання зацвярджэння новых інстытутаў, аднак даволі спецыфічнымі, улічваючы сілавое вырашэнне канфлікту заканадаўчай і выканаўчай уладаў 1992–1993 гг. і, як вынік, абмежаванасць палітычных актараў новага парламентарызму ў звязку з недапушчэннем да ўдзелу ў выбарах шэрагу арганізацыяў, што выступалі падчас канфлікту супраць Ельцына.

Наяўнасць палітычных партыяў не ёсць сведчаннем існавання пар-

тыйнай сістэмы ў дзяржаве. Сярод крытэраў, паводле якіх магчыма вызначыць наяўнасць партыйнай сістэмы, можна назваць: пэўныя прынцыпы дачыненняў палітычных партыяў унутры заканадаўчых органаў у працэсе ажыццяўлення ўлады або барацьбы за яе (часцей за ўсё такімі прынцыпамі выступае кааліцыйны патэнцыял палітычных партыяў на стадыі парламенцкай канкурэнцыі), а таксама інстытуцыялізацыя саміх палітычных партыяў. Відавочна, што цягам 1990-х гг. гэтыя крытэры для расійскай палітычнай сістэмы не былі характэрныя. Нават з юрыдычнага пункту гледжання палітычных партыяў у Расійскай Федэрацыі не існавала да прыняцця ў 2001 г. Федэральнага закону аб палітычных партыях.

Дзейнасць кангламерату палітычных арганізацыяў рэгулявалася законам аб грамадскіх аб'яднаннях ад 1995 г. Арганізацыі, якія выстаўлялі свае спісы на выбарах у Дзяржаўную Думу па агульнафедэральнай акрузе, называліся «выбарчымі аб'яднаннямі». У прынцыпе, усе грамадскія аб'яднанні маглі скарыстаць з магчымасці ўдзельнічаць у парламенцкіх выбарах у тым выпадку, калі гэта дазваляў іх статут. Такая заканадаўчая норма падчас думскай выбарчай кампаніі 1995 г. дазваляла ўдзельнічаць у выбарах 260-ці грамадскім аб'яднанням, 43 з якіх зарэгістравалі свае спісы (Скосаренко, 2007: 164).

Згодна са зменамі ў Федэральны закон аб грамадскіх аб'яднаннях, унесенымі ў ліпені 1998 г., права ўдзельнічаць у выбарах пакінулі

толькі за палітычнымі грамадскімі аб'яднаннямі, асноўнымі мэтамі якіх былі ўплыў на фармаванне палітычнай волі грамадзянаў, удзел у выбарах у органы дзяржаўнай улады і органы мясцовага самакіравання (Федэральны закон, 1995). Але гэта нязначна знізіла колькасць патэнцыйных гульцоў электаральнага працэсу, бо налічвалася 139 такіх аб'яднанняў, што не прынесла якіх-небудзь якасных зменаў, хаця большасць з іх і не выстаўляла сваіх спісаў на выбарах.

Федэральны закон аб палітычных партыях быў прыняты 11 ліпеня 2001 г. Згодна з законам у выбарах у Дзяржаўную Думу могуць удзельнічаць толькі палітычныя партыі. Дакумент устанавіў мінімальную колькасць сябраў палітычнай партыі на ўзроўні 10 тыс. чалавек, а згодна з папраўкамі ў 2004 г. мінімальная колькасць сябраў палітычнай партыі мусіць складаць 50 тыс. чалавек. Таксама ў рэдакцыі федэральнага закону ад 2004 г. павысілі мінімальнае патрабаванне да колькаснага складу рэгіянальных аддзяленняў: са 100 да 500 сябраў у больш як палове рэгіёнаў РФ, і з 50 да 250 сябраў у астатніх рэгіянальных аддзяленнях палітычнай партыі (Федэральны закон, 2001). Відавочна, што нават у ранняй рэдакцыі закону гэтыя патрабаванні даволі складаныя для расійскіх партыяў, не кажучы ўжо пра рэдакцыю закону 2004 г. Натуральна, гэта было скіравана супраць малых партыяў, а таксама выступала бар'ерам для з'яўлення новых палітычных сілаў, што не змагло б без адміністрацыйнага рэсурсу адпавядаць устаноўленым

патрабаванням. Што датычыць партыі ўлады «Единая Россия», забяспечанай адміністрацыйным рэсурсам, то для яе сітуацыя цалкам выйгрышная.

Асаблівасцю партыйнага заканадаўства РФ ёсць палажэнне пра агульнафедэральны характар палітычных партыяў, і адпаведна забараняецца стварэнне рэгіянальных або нацыянальных палітычных партыяў (Федэральны закон, 2001), што ва ўмовах шматнацыянальнай дзяржавы з федэратыўным ладам абмяжоўвае прынцып палітычнага прадстаўніцтва. Агульнафедэральны прынцып функцыянавання партыяў у Расіі ёсць фактарам уплыву федэральнай эліты на электаральную прастору як на федэральным, так і рэгіянальным узроўнях. У дачыненні апошняга гэта ёсць інстытуцыйным знешнім фактарам, які пачаў паступова пераважаць у рэгіянальных электаральных працэсах з 2000 г. (Чувиліна, 2009: 56). Гэты інстытуцыйны фактар не дазваляў рэгіянальным элітам выкарыстоўваць рэсурсы мясцовых «партыяў улады», рэгіянальных палітычных рухаў і аб'яднанняў для ўмацавання свайго ўплыву на заканадаўчыя і прадстаўнічыя органы ды мусіў зрабіцца абмежаваннем патэнцыялу элітнай канкурэнцыі з федэральнымі цэнтрам у рэгіёнах. Вядома, партыйнае заканадаўства 2001 г. не было відавочным і адзіным каталізатарам адзначаных зменаў; у гэтым кантэксце важнае значэнне мелі пераход да змяшанай сістэмы на рэгіянальных выбарах з тэндэнцыяй у бок пашырэння прапарцыйнага складніку

і адмена наўпроставых выбараў губернатараў, што ў перыяд 2003–2007 гг. прывяло да ўзмацнення вонкавых фактараў у рэгіянальных электаральных працэсах (Чувиліна, 2009: 56). У гэтых умовах рэгіянальныя палітычныя эліты былі вымушаныя пераарыентавацца на новую партыю ўлады, «Единую Россию», для рэалізацыі сваіх палітычных амбіцыяў і захавання элітных пазіцыяў.

Важным фактарам, які вызначаў асаблівасці генезісу і развіцця партыйнай сістэмы ў сучаснай Расіі, ёсць слабасць расійскага парламенту ў структуры ўлады. Нягледзячы на тое што Расійская Федэрацыя – гэта прэзідэнцка-парламенцкая рэспубліка, дыспрапорцыя ў паўнамоцтвах між галінамі ўлады абумоўлівае дамінаванне прэзідэнта ў палітычнай сістэме. Дзяржаўная Дума не фармуе ўраду на аснове ўсеагульных выбараў, яна толькі дае згоду на прызначэнне старшыні ўраду прэзідэнтам, прычым пасля двухразовага адхілення кандыдатуры старшыні ўраду прэзідэнт яго прызначае самастойна, а Дзяржаўную Думу распускае і абвешчае новыя выбары (Констытуцыя...). Такім чынам, Дзяржаўная Дума, а значыць і палітычныя партыі пазбаўленыя непасрэднай магчымасці ўплываць на ўрадавы курс. Гэтая асаблівасць паходзіць з перыяду канфлікту прэзідэнта і Вярхоўнага Савету ў 1992–1993 гг., пасля чаго ў выніку сілавой перамогі выканаўчай улады была прынятая Канстытуцыя РФ, якая замацоўвае пераважнае становішча прэзідэнта ў палітычнай сістэме.

Слабасць парламенту мае непасрэдную сувязь з неразвітасцю партыйнай сістэмы (Шевцова, 2000: 80). Немагчымасць несці адказнасць за ажыццяўленне палітычнага курсу ператварае Дзяржаўную Думу ў месца лабіявання інтарэсаў зацікаўленых групаў (Голосов, 2008: 202).

II. Расійская партыйная сістэма пасля выбараў 1999 года

Як адзначаюць некаторыя даследнікі, ужыванне любых прагнозных мадэляў у дачыненні расійскіх электаральных працэсаў 1990-х гг. было даволі складаным (Мелешкина, 2000: 6). Рэч у тым, што партыйная сістэма, а дакладней яе прататып узору 1990-х гг. і партыйная сістэма на пачатку свайго афармлення падчас функцыянавання Дзяржаўнай Думы трэцяга склікання (канец 1999 – 2003) характарызаваліся нестабільнасцю. Кожныя новыя выбары ў Дзяржаўную Думу прыводзілі да змены парламенцкіх партыяў. Напрыклад, у выніку выбараў 1995 г. у Дзяржаўную Думу другога склікання партыйныя спісы ў прапарцыйнай частцы выбарчай сістэмы змаглі правесці толькі чатыры выбарчыя аб'яднанні: Камуністычную партыю Расійскай Федэрацыі (КПРФ), Ліберальна-дэмакратычную партыю Расіі (ЛДПР), партыю ўлады «Наш дом Россия» (НДР) і «Яблоко» (Результаты..., 1995). Па выніках выбараў 1999 г. у Думу трэцяга склікання паводле прапарцыйнай формулы прайшлі ўжо шэсць выбарчых аб'яднанняў: КПРФ, новая партыя ўлады «Единство»,

альтэрнатыўная партыя ўлады «Отечество – Вся Россия» (ОВР), Саюз правых сілаў (СПС), Блок Жырыноўскага (ЛДПР) і «Яблоко». Акрамя павелічэння колькасці выбарчых аб'яднанняў, што прайшлі ў Думу на гэтых выбарах, адбылася змена партыі ўлады. Партыя «Наш дом Россия», пазбаўленая падтрымкі Крамля, не здолела правесці свой спіс, замест яе ў 1999 г. за некалькі месяцаў да парламенцкіх выбараў стварылася новая партыя ўлады – «Единство». Акрамя гэтага трэба мець на ўвазе, што палова дэпутатаў Думы абіралася па аднамандатных акругах і колькасць суб'ектаў парламентарызму не абмяжоўвалася партыйнымі спісамі.

Электаральная няўстойлівасць партыйнай сістэмы звязаная з перацяканнем электарату ад адных партыяў да іншых падчас новых выбараў, а таксама з адсутнасцю партыйнай ідэнтыфікацыі істотнай часткі электарату, што робіць магчымымі розныя варыянты яго паводзінаў.

Як адзначалася вышэй, па выніках выбараў 1999 г. шэсць выбарчых аб'яднанняў змаглі правесці ў парламент свае спісы праз прапарцыйнаю частку выбарчай сістэмы. Сярод іх другое месца з вынікам 23,32 % (Результаты..., 1999) заняла новая партыя ўлады «Единство», створаная спецыяльна для падтрымкі старшыні ўраду У. Пуціна, якога на той час ужо «раскручвалі» ў расійскім грамадстве, каб забяспечыць перадачу ўлады.

Партыя «Единство» паўстала як выбарчы блок, у які ўвайшоў шэраг дробных арганізацыяў. Нягледзячы на тое што прэм'ер-міністр Пуцін не

ўваходзіў у склад «Единства», ён за-
явіў пра сваю падтрымку выбарчага
блоку 26 лістапада 1999 г. (Незави-
симая газета, 1999). Не будзе лішнім
адзначыць тую акалічнасць, што і
Ельцын, і Пуцін вытрымлівалі нека-
тую дыстанцыю ад сваіх партыяў
ўлады. Сапраўды, НДР (ельцынская
партыя ўлады) і «Единая Россия»
(пуцінская партыя ўлады) мелі куды
меншыя рэйтынгі, чым прэзідэнты
атрымлівалі на выбарах. Прыхільнасць,
але разам з тым і некая ды-
станцыя дазвалялі звярнуцца і да ін-
шых палітычных сілаў па падтрымку
на прэзідэнцкіх выбарах.

Выбары 1999 г. адзначаюцца тым,
што ў іх узялі ўдзел тры так званыя
партыі ўлады: НДР, як ужо вышэй
адзначалася, страціла падтрымку
Крамля і з гэтай прычыны набрала
толькі 1,19 % галасоў у прапарцыйнай
частцы выбарчай сістэмы (Результаты..., 1999); новая партыя ўлады
«Единство» і альтэрнатыўная партыя
ўлады ОВР (выбарчы блок «Отече-
ство – Вся Россия», які ўяўляў з сябе
хаўрус руху «Отечество» і альянсу
губернатораў «Вся Россия»). ОВР уз-
начальвалі такія вядомыя расійскія
палітыкі як былы прэм'ер-міністр
Яўген Прымакоў, мэр Масквы Юрый
Лужкоў і прэзідэнт Татарстану Мін-
тымер Шайміеў. Блок ОВР быў даволі
нетрывалаю структураю, якая пачала
распадацца адразу пасля выбараў у
Думу.

Аб'яднанне «Единства» і «Оте-
чества» ў партыю «Единая Россия»
адбылося 1 снежня 2001 г. Новую
партыю ўзначалілі тры сустаршыні:

Сяргей Шайгу, Юрый Лужкоў і Мін-
тымер Шайміеў (История партии...).
Такім чынам, былі дасягнутыя эліт-
ны кансенсус і кансалідацыя эліты
вакол Крамля. Такая кансалідацыя
разгортвалася адначасова з пабудо-
ваю «вертыкалі ўлады», і ў кантэкс-
це гэтага працэсу асаблівае значэнне
набываў кантроль над парламентам
праз партыю ўлады з большасцю ў
Дзяржаўнай Думе.

Разам з такімі традыцыйнымі
актарамі расійскага парламента-
рызму як КПРФ, ЛДПР і «Ябло-
ко», якія абіраліся ў Думу першых
двух скліканняў, па выніках выбараў
1999 г. у Дзяржаўную Думу трэцяга
склікання быў абраны спіс пра-
вых лібералаў – Саюз правых сілаў.
СПС разам з сацыяльнымі лібера-
ламі – партыяй «Яблоко» – сталі
асноўнымі палітычнымі сіламі лібе-
ральнага кірунку ў Расіі ды адзінымі
ліберальнымі партыямі ў расійскай
партыйнай сістэме.

У 2001 г. старым і новым палітыч-
ным арганізацыям трэба было транс-
фармавацца ў палітычныя партыі
ў адпаведнасці з новымі норма-
мі федэральнага закону. Да моманту
парламенцкіх выбараў 2003 г. у Расіі
існавалі 73 палітычныя партыі, якія
мелі права браць удзел у думскіх вы-
барах (Спісок, с), свае спісы зарэгіс-
травалі толькі 23 з іх (Результаты...,
2003). Тэндэнцыя да скарачэння
колькасці палітычных партыяў пра-
цягвала развівацца, і ўжо ў 2007 г.
перад выбарамі ў Дзяржаўную Думу
пятага склікання засталася толькі
15 палітычных партыяў (Спісок, в).

Відавочна, што працэсу знікнення большасці партыяў спрыялі высокія патрабаванні да колькасці сябраў.

Змены нефармальнага інстытутаў у расійскай палітычнай сістэме, пад якімі мы разумеем дасягненне элітнага кансенсусу вакол асобы прэзідэнта Пуціна і пачатак замыкання кола «палітычная эліта – бюракратыя – бізнес-манаполіі» на асобу прэзідэнта, прывялі да змены фармальнага інстытутаў. Першаю з такіх зменаў была тэндэнцыя да ажыццяўлення кантролю над заканадаўчай уладаю праз павелічэнне вагі «Единой России» пасля аб'яднання «Единства» і «Отечества» і пераходу шэрагу дэпутатаў з іншых аб'яднанняў у склад фракцыі «Единая Россия». Такая логіка развіцця партыйнай сістэмы прывяла да таго, што па выніках выбараў 2003 г. «Единая Россия» атрымала абсалютную большасць галасоў у чацвёртай Дзяржаўнай Думе (Результаты..., 2003). У фракцыю гэтай партыі масава перайшла большасць аднамандатнікаў, што склала 80 % ад іх агульнай колькасці (Remington, 2008: 388).

Выбары 2003 г. унеслі змены ў контуры партыйнай сістэмы. У Думу не прайшлі дзве ліберальныя партыі – СПС і «Яблоко», якім крыху не хапіла для пераадолення 5-адсоткавага выбарчага бар'еру. Гэта прывяло да скарачэння колькасці партыяў, прадстаўленых у парламенце, з шасці да чатырох. Праўда, сюрпрызам аказаўся блок «Родина», які набраў на выбарах 9,02 % галасоў (Результаты..., 2003) і адрозніваўся даволі вострай

апазіцыйнасцю ўрадаваму курсу. Аднак гэта была апошняя неспадзяванка такога кшталту, бо развіццё партыйнай сістэмы ў бок поўнага кантролю «Единой России» над Дзяржаўнаю Думаю і тыя інстытуцыйныя пераўтварэнні, якія суправаджалі гэты працэс, мусілі выключыць любую небяспеку для партыі ўлады.

Такім чынам, партыйная сістэма ў Расійскай Федэрацыі склалася ў канцы 1990-х гг., і першаю вяхой у яе фармаванні былі парламенцкія выбары 1999 г., якія замацавалі «старых» палітычных актараў расійскага парламентарызму і даі далейшае развіццё такому інстытуту як партыя ўлады. Папярэдні перыяд існавання палітычных партыяў можна характарызаваць як прататып партыйнай сістэмы. Да таго ж саміх партыяў да 2001 г. не існавала з юрыдычнага пункту гледжання Прыняцце адпаведнага заканадаўства было другою вяхой у складанні партыйнай сістэмы і новых інстытутаў. **Партыйную сістэму канца 1990-х гг. і мяжы XXI ст. можна ахарактарызаваць як сістэму палярызаванага плюралізму паводле класіфікацыі Сарторы, і сістэма гэтая адрознівалася няўстойлівым характарам. Аднак далейшае развіццё партыйнай сістэмы ў Расіі пайшло ў бок зацвярджэння кантролю Крамля над Дзяржаўнаю Думаю праз партыю ўлады, «Единую Россию». Гэтая тэндэнцыя мела места пад уплывам зменаў нефармальнага інстытутаў і была замацаваная выбарамі 2003 г., пасля якіх у партыйнай**

сістэме Расіі ўсталявалася манаполія партыі ўлады.

III. Трансфармацыя выбарчай сістэмы ў Расійскай Федэрацыі

Расійская выбарчая сістэма перыяду 1993–2005 гг. была змяшанаю нязвязанаю мажарытарна-прапарцыйнаю. Можна сказаць, што яна ў свой час нараджалася ў пакутніцкіх умовах. Рэч у тым, што перыяд 1992–1993 гг. – гэта час канфлікту заканадаўчай і выканаўчай уладаў. Падчас гэтага процістаяння выспела неабходнасць інстытуцыйных ператварэнняў у палітычнай сістэме. Адным з аб'ектаў такога ператварэння мусіла стаць старая савецкая мажарытарная выбарчая сістэма, згодна з якою працаваў апазіцыйны прэзідэнт Вярхоўны Савет.

Новыя правілы фармавання заканадаўчай улады без істотных зменаў праіснавалі з 1993 да 2005 г. Асноўныя палажэнні гэтай выбарчай сістэмы заключаліся ў змяшаным мажарытарна-прапарцыйным прынцыпе фармавання ніжняй палаты парламенту – Дзяржаўнай Думы; уводзіўся 5-адсоткавы электаральны бар'ер для партыйных спісаў; былі магчымасці дваінога балатавання кандыдатаў (Скосаренко, 2007: 81).

Гэтая сістэма была разлічаная на тое, каб стымуляваць партыйнае развіццё (гэтаму мусіла спрыяць прапарцыйная частка электаральнай формулы) і ў той жа час падштурхоўваць дэпутатаў-аднамандатнікаў да працы з насельніцтвам. Увогуле змяшаныя выбарчыя сістэмы нібы за-

клікання да пераадолення негатывных якасцяў мажарытарных і прапарцыйных сістэмаў. Асаблівасцю расійскай выбарчай сістэмы 1993–2005 гг. была нязвязанасць прапарцыйнай і мажарытарнай частак сістэмы. Гэта азначае, што вынікі выбараў у кожнай з частак ніяк не ўплывалі на ўзаемнае размеркаванне мандатаў.

Натуральна, гэта была не беззаганная сістэма. Вядома, што вынікі выбараў па аднамандатных акругах моцна залежалі ад мясцовых палітычных элітаў, якія «прасоўвалі» сваіх кандыдатаў і г. д. Тым не менш, нягледзячы на некаторыя спробы зменаў у выбарчай сістэме Расіі, яна дастаткова стабільна дзейнічала цягам чатырох электаральных цыклаў, і можна сказаць, так ці інакш задавальняла асноўныя палітычныя сілы краіны, пакуль існавалі абмежаваны плюралізм і канкурэнцыя элітаў.

Сітуацыя пачала змяняцца ў 2000 г. з прыходам Пуціна да ўлады і пачаткам пабудовы ягонага «вертыкалі». Новая логіка палітычнага развіцця вызначыла рух да манаполіі адной палітычнай сілы – новай партыі ўлады, «Единой России». У гэтай сітуацыі востра паўстала пытанне пра механізм забеспячэння дамінавання новага палітычнага праекту Крамля ў заканадаўчай уладзе. Рэч у тым, што падчас прэзідэнцтва Ельцына апазіцыйнасць складаў Дзяржаўнай Думы значна ўскладняла заканадаўчы працэс, і Адміністрацыі прэзідэнта даводзілася рабіць значныя высілки для забеспячэння падтрымкі пэўных рашэнняў.

Такая сітуацыя падрыхтавала глебу для зменаў у выбарчай сістэме, якая ёсць вельмі важным элементам палітычнай сістэмы, аднак пры гэтым найменш складаным у плане трансфармацыі (Taagerera and Shugart, 1989: 4).

Восенню 2004 г. прэзідэнт Расіі У. Пуцін выступіў з ініцыятываю выбарчай рэформы, згодна з якой выбары ў Дзяржаўную Думу маюць праходзіць паводле прапарцыйнай сістэмы. Вось як патлумачыў ініцыятыву прэзідэнта спікер Дзяржаўнай Думы Барыс Грызлов: «*Выбары паводле партыйных спісаў могуць даць дадатковы шанец, дадатковую магчымасць для стварэння такой сістэмы (рэальнай партыйнай сістэмы – А.Ш.) – і гэтае рашэнне абсалютна правільнае*» (Грызлов). Паводле Грызлова, «*дзейная сістэма не спрыяе стабільнасці дзейных палітычных структураў – мы бачым скандалы і праблемы ў тых блоках і партыях, якія прайшлі ў Дзярждуму*» (Грызлов). Неабходнасць пераходу да прапарцыйнай сістэмы тлумачылася патрэбаю стварыць буйныя адказныя партыі. Больш за тое, як адзначыў сакратар генсавету партыі «Единая Россия», першы намеснік кіраўніка фракцыі «Единая Россия» ў Дзяржаўнай Думе Валерый Багамолаў, «*новая прапарцыйная сістэма выбараў дазволіць вырашыць самую галоўную задачу – адказнасці партыі і яе дэпутатаў перад выбарцамі, а саміх дэпутатаў перад партыяй*» (Что думают...).

Аднак наколькі такое абгрунтаванне пераходу да прапарцыйнай

сістэмы неабходнасцю стварэння стабільных, буйных і адказных партыяў адпавядае наступствам ад увядзення яе? Тут, безумоўна, ёсць супярэчнасці, бо прапарцыйная сістэма дае іншыя эфекты. Так, натуральна, яна спрыяе партыйнаму развіццю і большай партыйнай дысцыпліне, але можна ўпэўнена сказаць, што гэтая сістэма захоўвае выразную тэндэнцыю да шматпартыйнасці ды фрагментацыі. Як адзначаў М. Дзювэржэ, «*нішто не падахвочвае тут роднасныя партыі да зліцця ... Нішто не замінае ўнутрыпартыйным расколам*» (Дюверже, 2005: 301). Яшчэ больш сумнеўна гучыць тэзіс наконт адказнасці партыяў і дэпутатаў перад выбарцамі, бо ў адрозненне ад мажарытарнай сістэмы прапарцыйны выбарчы рэжым не заахвочвае дэпутатаў да працы з насельніцтвам, бо пераважае макрапалітычны ўзровень.

Новы выбарчы закон быў прыняты Думай і падпісаны прэзідэнтам 19 чэрвеня 2005 г. Асноўныя палажэнні новага закону аб выбарах: 1) дэпутаты Дзяржаўнай Думы абіраюцца па федэральнай выбарчай акрузе прапарцыйна колькасці галасоў, пададзеных за федэральныя спісы кандыдатаў у дэпутаты; 2) вылучэнне спісаў кандыдатаў ажыццяўляецца толькі палітычнымі партыямі. Закон не прадугледжвае стварэння выбарчых блокаў; 3) электаральны бар'ер павялічваецца да 7%; 4) бар'ер, пры недасягненні якога выбарчы заклад не вяртаецца партыі, якая яго ўнесла, павышаецца з 3 да 4%; 5) бар'ер, пры недасягненні якога партыя абавязаная вярнуць грошы за эфірны

час, павышаецца з 2 да 3 %; 6) для рэгістрацыі спісу кандыдатаў максімальная колькасць несапраўдных подпісаў не мусіць перавышаць 10 % (Федеральный закон, 2007).

Цягам 2006 г. у новае заканадаўства быў унесены шэраг зменаў. Напрыклад, у выбарчых бюлетэнях знікла пазіцыя «супраць усіх» (Федеральный закон, 2006). Акрамя гэтага ў лістападзе 2006 г. Дзяржаўная Дума скасавала парог яўкі на выбарах.

Згодна з сацыялагічнымі законамі М. Дзювэржэ, прапарцыйная выбарчая сістэма вядзе да палітычнай фрагментацыі ды замацоўвае шматпартыйнасць. Таму незразумела, як прапарцыйная сістэма здольная натуральным шляхам стварыць буйныя адказныя партыі з вялікаю палітычнаю вагою ва ўмовах крайняй палярызацыі расійскага грамадства, для якога характэрныя вельмі розная шкала каштоўнасцяў і значная апалітычнасць. Аднак пераход да прапарцыйнасці ў Расіі суправаджаўся павышэннем электаральнага бар'еру да 7 %. Электаральны бар'ер – гэта вельмі істотны элемент выбарчай сістэмы, і ў гэтым выпадку ён супрацьдзейнічае тэндэнцыі да шматпартыйнасці і партыйнай фрагментацыі. Увядзенне даволі высокага электаральнага бар'еру абгрунтавалася *«стварэннем у Расіі працаздольнага парламенту, які б адпавядаў свайму прызначэнню вышэйшага палітычнага і заканадаўчага органу краіны»* (Вешняков, 2005). Відавочна, што высокі электаральны бар'ер закліканы адсекчы магчымасць абрання ў парламент невялікіх партыяў.

Акрамя электаральнага бар'еру абмежаваннямі для невялікіх партыяў ці новых палітычных сілаў, якія не маюць магчымасці выкарыстання адміністрацыйнага рэсурсу, ёсць колькасныя патрабаванні для складу партыі ды яе рэгіянальных аддзяленняў, павышэнне адсоткавага бар'еру, пры недасягненні якога партыя мусіць вярнуць грошы за эфір, павышэнне бар'еру для вяртання выбарчага закладу і г. д. Таксама вельмі паказальнаю выглядае адмена магчымасці пратэстнага галасавання «супраць усіх» і парога яўкі.

Надзвычай важнай асаблівасцю расійскай выбарчай сістэмы ёсць забарона на фармаванне выбарчых блокаў, што разам з вышэй прыведзенымі абмежаваннямі азначае інстытуцыйны бар'ер для праходжання невялікіх партыяў ў парламент. Выбарчыя блокі былі характэрным інстытутам для постсавецкай электаральнай гісторыі Расіі. Шмат якія палітычныя сілы выкарыстоўвалі гэтую магчымасць для праходжання ў Думу.

Акрамя трансфармацыі электаральнай формулы пры правядзенні федэральных выбараў яшчэ раней змяніўся прынцып фармавання заканадаўчых органаў суб'ектаў федэрацыі, якія цяпер мусяць як мінімум напалову камплектавацца паводле прапарцыйнай сістэмы. Прычым закон не забараняе фармавання рэгіянальнага сходу цалкам паводле прапарцыйнай сістэмы (Федеральный закон, 1999). Упершыню такая ініцыятыва ад уладаў прагучала з вуснаў тагачаснага намесніка

кіраўніка Адміністрацыі прэзідэнта Расіі Дзмітрыя Казака, які ў 2002 г. заявіў, што *«партыйныя арганізацыі будуць несці палітычную адказнасць за сваіх сябраў і за іх будучыя дзеянні. Акрамя таго, гэта дапаможа пазбегчы пранікнення ў парламент выпадковых людзей»* (Устюгов, 2008: 21). Гэтае выказванне датычыла вынікаў выбараў у заканадаўчы сход Санкт-Пецярбургу – дарэчы, першага суб'екту федэрацыі, які цалкам перайшоў на прапарцыённы прынцып фармавання заканадаўчага сходу (Вешняков, 2005). Відавочна, што артыкуляваны Казаком намер не дапусціць пранікнення ў рэгіянальныя сходы «выпадковых людзей» адлюстроўвае палітыку Крамля ў зацвярджэнні свайго дамінавання ў рэгіянальных электаральных прасторах. Гэта, разам з выпрацоўваннем працэдуры адхілення ад пасады рэгіянальных кіраўнікоў і рэформаю фармавання выканаўчай улады рэгіёнаў (замена абрання кіраўнікоў суб'ектаў федэрацыі насельніцтвам на прызначэнне іх прэзідэнтам са згоды рэгіянальнага сходу), было асноваю станаўлення адміністрацыйнай вертыкалі ўлады і па сутнасці прывяло да абмежавання федэралізму.

У святле гэтага трансфармацыя выбарчай сістэмы ў рэгіянальным вымярэнні мае дадатковае значэнне, бо тым самым у 2003–2007 гг. адбылося ўзмацненне вонкавых фактараў у рэгіянальных электаральных працэсах, суб'ектам якіх ёсць федэральны цэнтр (Чувиліна, 2009: 56–57). «Единая Россия» як новы асяродак федэральнай эліты, аб'яднанай вакол

прэзідэнта Пуціна, была зацікаўленая ў забеспячэнні свайго дамінавання на рэгіянальным узроўні. Гэтаму мусілі спрыяць увядзенне і пашырэнне прапарцыённай формулы на выбарах у заканадаўчыя органы суб'ектаў федэрацыі, а таксама інстытуцыйныя бар'еры для дробных палітычных сілаў. Сярод іх павышэнне электаральнага бар'еру, як, напрыклад, у Валагодскай вобласці і Таймырскай аўтаномнай акрузе (8%), Пермскай вобласці (7,5%), Валгаградскай і Омскай абласцях, Алтайскім краі, Татарстане і Башкартастане (7%) (Устюгов, 2008: 24).

IV. Правілы фармавання Дзяржаўнай думы ды іх спрыяльнасць для палітычных партыяў

Змены выбарчага заканадаўства 2005 г., якія паклалі канец існаванню ў Расіі змяшанай мажарытарна-прапарцыённай выбарчай сістэмы, былі ініцыяваныя прэзідэнтам і падтрыманыя палітычнай элітаю: партыяй улады «Единой Россией» і некаторымі іншымі палітычнымі сіламі, як, напрыклад, Ліберальна-дэмакратычнаю партыяй Расіі. Гэтая ініцыятыва выклікала мноства водгукаў, але ў цэлым падавалася праз афіцыйныя каналы інфармацыйнага ўздзеяння як выключна карысная і прагрэсіўная. Безумоўна, сама па сабе тая ці іншая выбарчая сістэма не ёсць дрэннаю ці недасканалаю, і прапарцыённая сістэма існуе ў шматлікіх дэмакратычных дзяржавах. Аднак такая выбарчая

сістэма, якая ўсталявалася ў Расіі, акрамя непасрэдна прапарцыйнай формулы мае дадатковыя інстытуты, як, напрыклад, высокі электаральны бар'ер ды іншыя элементы, якія разглядаліся ў папярэднім раздзеле, што змяняюць сістэмныя характарыстыкі, а менавіта, замест павелічэння колькасці партыяў назіраецца іх скарачэнне. Зыходзячы з таго, што афіцыйныя прычыны змены выбарчай сістэмы супярэчаць наступствам ужывання прапарцыйнай электаральнай формулы паводле Дзювэржэ, варта засяродзіць увагу на тым, якім чынам вынікі выбараў паводле змяшанай выбарчай сістэмы адбіваліся на асноўных актарах партыйнага спаборніцтва і электаральнага працэсу.

Галоўную ўвагу сярод гэтых актараў мы засяродзім на партыях улады і крамлёўскай «хаўрусніцы», якая, нягледзячы на сваю вонкавую апазіцыйнасць, не ўяўляе небяспекі для сістэмы і выконвае прыкладную функцыю. Да апошняй мы адносім Ліберальна-дэмакратычную партыю Расіі на чале з Уладзімірам Жырыноўскім, якая збірае вакол сябе маргінальны электарат і канвертуе яго ў выніку сваёй дзейнасці ў Думе ў падтрымку кіроўнага рэжыму.

Калі казаць пра першую партыю ўлады, то ёй быў блок «Наш дом – Расія», створаны для ўдзелу ў думскіх выбарах 1995 г. З'яўленне партыі ўлады было звязанае з тым, што Крэмль хацеў, нягледзячы на «нязначнасць» Дзяржаўнай Думы, забяспечыць тры-

валую заканадаўчую падтрымку сваіх законапраектаў і палітыкі, а значыць, і знізіць выдаткі самога палітычнага працэсу. Але ў цэлым праект першай партыі ўлады, НДР, аказаўся малапапулярным.

Другім прыкладам партыі ўлады, якая прыйшла на змену НДР у канцы 1990-х гг., было «Единство» – даволі паспяховы праект, які ў 2001–2003 гг. выйшаў на якасна новы ўзровень, аб'яднаўшыся з «альтэрнатыўнаю» партыяй улады «Отечество – Вся Россия» і ўтварыўшы «Единую Россию». У нашым аналізе вынікаў выбараў (гл. табл. 1) «Единство» ў 1999 г. пазначаецца як «Единая Россия» дзеля практычнасці ўжывання ў форме табліцы, а таксама з той прычыны, што «Единая Россия» ёсць генетычным працягам «Единства».

У табл. 1 адлюстраваныя толькі выбарчыя звесткі: для НДР – толькі за выбары 1995 г., хаця гэтая сіла ўдзельнічала і ў выбарах 1999 г., але тады ўжо згубіла статус партыі ўлады і не прайшла ў Думу паводле прапарцыйнай часткі сістэмы. Таксама не паказаныя вынікі выбараў 2003 г. для «Яблока» і СПС, бо гэтыя партыі не здолелі пераадолець 5-адсоткавы бар'ер. Гэтая табліца выкарыстоўваецца для аналізу заканамернасцяў паспяховасці выбараў у розных частках змяшанай выбарчай сістэмы за 1995–2003 гг., таму мы не ўключылі сюды ўсёй інфармацыі.

Як відаць з вынікаў выбараў паводле змяшанай мажарытарна-прапарцыйнай сістэмы, традыцыйна

Табліца 1. Вынікі выбараў паводле змешанай сістэмы для асноўных палітычных сілаў

	Выбары 1995 г.		Выбары 1999 г.		Выбары 2003 г.	
	федэральная акруга	аднамандатныя акругі	федэральная акруга	аднамандатныя акругі	федэральная акруга	аднамандатныя акругі
НДР	10,1 % (45)	10	–	–	–	–
«Единая Россия»	–	–	23,32 % (64)	9	37,57 % (120)	100
ЛДПР	11,2 % (50)	1	5,98 % (17)	0	11,45 % (36)	0
КПРФ	22,3 % (99)	58	24,29 % (67)	46	12,61 % (40)	11
«Яблоко»	6,9 % (31)	14	5,93 % (16)	4	–	–
СПС	–	–	8,52 % (24)	5	–	–

Крыніцы: *Результаты...*, 1995; *Результаты...*, 1999; *Выборы в Государственную Думу...*

партыі ўлады і ЛДПР вельмі няўдала выступалі ў мажарытарнай частцы сістэмы. Гэта тлумачыцца тым, што да пачатку 2000-х гг. на рэгіянальным электаральным узроўні пераважалі ўнутраныя фактары ўплыву (Чувиліна, 2009: 56), то бок рэгіянальныя эліты часта спрыялі абранню ў аднамандатных акругах «сваіх» кандыдатаў. Сітуацыя пачала змяняцца ў пачатку 2000-х гг., калі быў узят курс на пабудову адміністрацыйнай вертыкалі ўлады, прызначэнне губернатараў і ўключэнне мясцовай эліты ў склад «Единой России» або яе замены. Гэтую тэндэнцыю дэманструюць вынікі выбараў у Дзяржаўную Думу 2003 г. Да таго ж у 2001 г. ужо адбылося аб'яднанне «Единства» і ОВР, што прынесла новай партыі дадатковы рэсурс рэгіянальнай падтрымкі.

Разам з тым у 2003 г. у Дзяржаўную Думу абралі 71 так званага незалежнага дэпутата (Результаты..., 2003). І хаця ў чацвёртай Думе

80 % усіх дэпутатаў-аднамандатнікаў увайшлі ў склад фракцыі «Единая Россия» (Remington, 2008: 388), як і шэраг дэпутатаў, што абраліся ад іншых партыяў, патэнцыйна захоўвалася інстытуцыйная магчымасць страты кантролю над дэпутатамі-аднамандатнікамі. Да таго ж, як адзначаюць некаторыя даследнікі, «у параўнанні з дэпутатамі-спісачнікамі, дэпутаты-аднамандатнікі схільныя да больш незалежных заканатворчых паводзінаў. Гэта звязана з тым, што аднамандатнікі адчуваюць непасрэдную адказнасць перад сваімі выбарцамі, клапацяцца пра сваю падтрымку ў акрузе, а не пра інтарэсы партыі» (Голосов, 2008: 206).

Асноўным матывацыйным складнікам трансфармацыйнага працэсу было змяншэнне выдаткаў праз змены інстытутаў, а не дапасаванне да ўжо існых «правілаў гульні», бо ў межах агульнафедэральнай акругі працэс задзейнічаць тэхналогіі ўплы-

ву на выбарцаў, чым забяспечыць абранне «патрэбных» кандыдатаў у акругах.

V. Комплекс «партыйная – выбарчая сістэма» ў палітычнай сістэме сучаснай Расіі

Пасля рэформы выбарчай сістэмы расійскія палітычныя партыі падышлі да парламенцкіх выбараў 2007 г. Гэтыя выбары праходзілі выключна паводле прапарцыйнай сістэмы, і для таго каб правесці свой спіс у Думу, партыям трэба было пераадолець 7-адсоткавы бар'ер. Упершыню ў электаральнай гісторыі Расіі палітычным партыям забаранялася аб'ядноўвацца ў выбарчыя блокі. Асаблівасцю выбараў у Дзяржаўную Думу пятага склікання было тое, што колькасць патэнцыйных удзельнікаў электаральнага працэсу скарацілася да 15-ці палітычных партыяў (Спісок, b), 14 з якіх зарэгістравалі свае спісы (Спісок, d), што выглядае даволі значным змяншэннем у параўнанні з папярэднімі электаральнымі цыкламі.

Па выніках выбараў 2007 г. у Дзяржаўную Думу пятага склікання партыя ўлады «Единая Россия» атрымала 64,30 % галасоў выбарцаў, але эфектыўны адсотак галасоў склаў 70,08 % (Выборы депутатов...). Эфектыўны адсотак партыя атрымоўвае за коштам пераразмеркавання галасоў іншых партыяў, якія не пераадолелі 7-адсоткавага бар'ера і не прайшлі ў Думу. Пры пераразмеркаванні найбольшую частку іх галасоў атрымоў-

ваюць партыі паводле прынцыпу: чым большы спіс дэпутатаў змагла партыя правесці ў парламент, тым большы эфектыўны адсотак яна атрымоўвае. Сярод усіх партыяў, што прайшлі ў Дзяржаўную Думу, менавіта «Единая Россия» атрымала найбольшы эфектыўны адсотак галасоў – амаль плюс 6 % (Выборы депутатов...). Такім чынам, па выніках выбараў у пятую Думу партыя ўлады атрымала канстытуцыйную большасць у ніжняй палаце парламенту, што забяспечыла ёй поўны кантроль над Дзяржаўнаю Думаю: цяпер яна магла прымаць любыя рашэнні, не зважаючы на апазіцыю, цалкам кантраляваць парадак дня і г.д.

Што датычыць расійскай апазіцыі, то і ў гэтым плане контуры партыйнай сістэмы змяніліся ў параўнанні з папярэднімі выбарамі. Дзве ліберальныя партыі, СПС і «Яблоко», не здолелі вярнуць сабе статусу парламенцкіх партыяў, якія яны страцілі па выніках выбараў 2003 г. Іх прыклад паказаў, што ў Расіі немагчыма, страціўшы статус парламенцкай партыі, вярнуцца ў Дзяржаўную Думу ў нязменным фармаце праз адзін або некалькі электаральных цыклаў (прынамсі, гэтага яшчэ не здарылася).

Новым суб'ектам расійскага парламентарызму зрабілася партыя «Справедливая Россия». Гэтая палітычная сіла ўтварылася шляхам аб'яднання партыі «Родина», Расійскай партыі жыцця і Расійскай партыі пенсіянераў, якое адбылося 29 жніўня 2006 г. (Справедливая Россия, b). Новую партыю ўзначаліў спікер Савету Федэрацыі Сяргей Міронаў.

Палітычны праект «Справедливая Россия» даваў падставы для разгляду яго як другой структурнай адзінкі ў працэсе стварэння двухпартыйнай сістэмы. І хаця «Справедливая Россия» не зрабілася «другою нагою» Крамля, бо на выбарах 2007 г. ледзь пераадолела 7-адсоткавы бар'ер (Выборы депутатов...), тым не менш стварэнне гэтага праекту ажыццяўлялася са згоды і пад патраджам крамлёўскай адміністрацыі. Напярэдадні аб'яднання РПЖ, «Родины» і РПП іх кіраўнікі правялі шэраг сустрэчаў з намеснікам кіраўніка Адміністрацыі прэзідэнта і крамлёўскім куратарам «Единой России» Уладзіславам Сурковым, а таксама з прэзідэнтам У.Пуціным (Справедливая Россия, а). Партыю «Справедливая Россия» можна разглядаць як альтэрнатыўны асяродак эліты, арыентаванай на прэзідэнта Пуціна. Мэтаю гэтага праекту было аб'яднаць усе левыя сілы, акрамя КПРФ, і такім чынам засцерагчы кіроўны рэжым ад патэнцыйнага росту левай апазіцыі. «Справедливая Россия» акрэслівае сябе як палітычную сілу, апазіцыйную манапольнаму становішчу «Единой России», але падтрымлівае цяперашняга прэм'ера Пуціна і ягоны «тандэм» з прэзідэнтам Мядзведзевым (Политическое соглашение...).

Прычынаю малапаспяховага выступлення на выбарах у пятую Думу, на якіх «Справедливая Россия» набрала 7,74 % галасоў (Выборы депутатов...), была неабходнасць ажыццяўлення ў Расіі плану «пераемнік-2008», дзеля якога Крамлю трэба было забяспечыць «Единой России»

канстытуцыйную большасць у Дзяржаўнай Думе, таму ўсе рэсурсы былі накіраваныя на падтрымку партыі ўлады (Камышев, 2007).

Другое месца па выніках парламенцкіх выбараў 2007 г. заняла Камуністычная партыя Расійскай Федэрацыі з 11,57 % галасоў (Выборы депутатов...). КПРФ – адна з найстарэйшых партыяў у сучаснай Расіі. Яна абіралася ўва ўсе пяць складаў Дзяржаўнай Думы. КПРФ на цяперашні момант ёсць апошняю рэальнаю апазіцыйнаю партыяй сістэмнай апазіцыі, хаця і не ўяўляе сабой сур'ёзнай пагрозы манаполіі «Единой России» ў парламенце.

Ліберальна-дэмакратычная партыя Расіі, ролю якой у палітычнай сістэме мы мімаходзь закраналі ў папярэднім раздзеле пры аналізе паспяховасці электаральнай формулы для крамлёўскіх праектаў, ёсць нязменным актарам расійскага парламентарызму і самаю старою партыяй у сучаснай Расіі (яна вядзе сваю гісторыю з 1989 г.). Па сваёй сутнасці ЛДПР – гэта папулісцкая імперска-нацыяналістычная партыя, нязменным іміджам якой ёсць экстравагантныя выхадкі яе лідара, У. Жырыноўскага. ЛДПР выконвае спецыфічную функцыю збіральніцы маргінальнага электарату і яго канвертацыі на выхадзе ў падтрымку Крамля.

Выбары 2007 г. у Дзяржаўную Думу пятага склікання замацавалі за чатырма расійскімі партыямі статус парламенцкіх. Сярод іх, як мы згадалі вышэй, апазіцыйнаю ёсць фактычна толькі КПРФ. А гэта азначае,

што расійская партыйная сістэма ёсць неспаборніцаю.

З моманту выбараў 2007 г. на сённяшні дзень засталіся толькі сем палітычных партыяў: «Единая Россия», КПРФ, ЛДПР, «Патриоты России», «Яблоко», «Справедливая Россия» і «Правое дело» (Список, а). Вельмі інтэнсіўнае скарачэнне шматпартыйнасці назіралася ў перыяд 2008–2009 гг.

Адным з прыкладаў утварэння новай партыі ёсць ліберальны праект «Правое дело», які паўстаў у лістападзе 2008 г. на аснове трох палітычных партыяў: СПС, «Гражданской силы» і Дэмакратычнай партыі Расіі. Гэты праект ажыццяўляўся пад дырыжаваннем Крамля, што прывяло да адасаблення ад новага праекту істотнай часткі СПС (Рыжков), якая папоўніла шэрагі так званай антысістэмнай апазіцыі.

Сучасныя контуры расійскай партыйнай сістэмы, якія сфармаваліся пасля перыяду трансфармацыі выбарчай сістэмы (2005–2007), а таксама пасля выбараў 2007 г., абмяжоўваюцца чатырма парламенцкімі партыямі, сярод якіх канстытуцыйную большасць у Дзяржаўнай Думе мае партыя ўлады «Единая Россия». Логіка развіцця расійскай шматпартыйнасці, якая заключаецца ў штучным змяншэнні колькасці гульцоў, дазваляе меркаваць, што да наступных выбараў у Дзяржаўную Думу ў 2011 г. не з'явіцца ніводнай новай палітычнай партыі.

Па выніках свайго дзесяцігадовага развіцця палітычны праект «Единая Россия» аказаўся вельмі паспяхо-

вым з пункту гледжання той задачы, якая перад ім ставілася, а менавіта кантроль над заканадаўчай уладай і, як вынік, забеспячэнне лаяльнасці Дзяржаўнай Думы. «Единая Россия» мае канстытуцыйную большасць у парламенце, старшынём партыі ёсць цяперашні прэм'ер-міністр Уладзімір Пуцін. Такі сцэнар быў проста неабходны для ажыццяўлення плану «пераемнік-2008», калі на пасаду прэзідэнта Расіі ў сакавіку 2008 г. быў абраны даўні сябар Пуціна, былы віцэ-прэм'ер Дзмітрый Мядзведзеў.

У развіцці сцэнару перадачы прэзідэнцтва пераемніку Пуціна вылучаецца наступная паслядоўнасць:

1) Пуцін узначальвае спіс «Единой России» на парламенцкіх выбарах 2007 г. і тым самым забяспечвае партыю ўлады дадатковым палітычным капіталам. «Единая Россия» прапаноўвае яму пасля сканчэння паўнамоцтваў заняць пасаду старшыні ўраду. Зразумела, што старшыню ўраду прызначае прэзідэнт са згоды Дзяржаўнай Думы;

2) «Единая Россия» перамагае на парламенцкіх выбарах, але не проста перамагае, а атрымоўвае канстытуцыйную большасць. Дарэчы, сам Пуцін казаў пра гэтую ўмову для рэалізацыі ягонага плану (Единая Россия, 2007);

3) «Единая Россия» просіць Пуціна зрабіцца афіцыйным лідарам партыі ды атрымоўвае ягоную згоду;

4) Мядзведзеў, пасля перамогі на прэзідэнцкіх выбарах, высоўвае кандыдатуру Пуціна на пасаду старшыні ўраду для зацвярджэння Думаю. Нават калі б тры апазіцыйныя пар-

ты і пры зацвярджэнні кандыдатуры Пуціна галасавалі супраць, партыя ўлады ўсё роўна, маючы канстытуцыйную большасць, зацвердзіла яго ў якасці новага прэм'ера. Але як мы высветлілі папярэдне, расійскі парламент пятага склікання не апазіцыйны, і тры з чатырох партыяў у Думе ёсць прапуцінскімі («Единая Россия», ЛДПР і «Справедливая Россия»).

Відавочна, што «Единая Россия» стала цэнтральным звязом у плане «пераемнік-2008», і гэта гарантавала паспяховасць рэалізацыі пуцінскай ракіроўкі. Увогуле асоба Пуціна грае выключную ролю ў паспяховасці партыі ўлады. Як надзвычай папулярны палітык, ён нібы перадае істотную частку сваёй папулярнасці «Единой России», што пазіцыянуе сябе як партыя Пуціна. Некаторыя аўтары нават называюць папулярнасць прэм'ер-міністра адною з «сістэмаўтваральных» крыніцаў абсалютнага дамінавання партыі ўлады (Муштук, 2010: 48).

У асяроддзі «единороссов», а таксама ў экспертным коле «Единую Россию» часта называюць дамінантнаю партыяй і параўноўваць яе з Ліберальна-дэмакратычнаю партыяй Японіі (LDP). І насамрэч, паводле класіфікацыі Сарторы, Японія мае партыйную сістэму з дамінантнаю партыяй. Аднак наколькі правамоцным будзе такое параўнанне? Мы ўстанавілі, і гэта відаць з разгляду станаўлення «Единой России», што яна не кіроўная партыя, а партыя ўлады. У Японіі LDP менавіта кіроўная партыя, і ўрад фармуецца па выніках

выбараў. У гісторыі Расіі яшчэ ніколі ўрад не змяняўся па выніках парламенцкіх выбараў. Наступнае адрозненне заключаецца ў тым, што LDP, будучы дамінантнаю партыяй, існуе ў межах саборніцкай партыйнай сістэмы і сваё дамінаванне заявляла ў канкурэнтнай барацьбе. Але па выніках парламенцкіх выбараў 2009 г. у Японіі перамагла і сфармавала ўрад апазіцыйная Дэмакратычная партыя. Таму свабодныя выбары ёсць абавязковаю характарыстыкаю партыйных сістэмаў з дамінантнаю партыяй. Да таго ж LDP, у адрозненне ад «Единой России», мае ідэалагічную платформу, што немагчыма сказаць пра партыю ўлады ў РФ.

Атрымоўваецца, што «Единая Россия» не адпавядае крытэрыям дамінантнай партыі, а расійская партыйная сістэма не ёсць саборніцкаю.

«Единая Россия» – гэта карпаратыўная структура, бо адным з аспектаў яе фармавання быў працэс замыкання буйнога бізнесу на асобу Пуціна яшчэ ў перыяд першага тэрміну ягоных прэзідэнцкіх паўнамоцтваў, што па сутнасці азначала зрошчванне дзяржавы, бізнесу і бюракратыі ў адну карпаратыўную структуру. У межах такога нефармальнага інстытуту «Единая Россия» зрабілася адным з каналаў функцыянавання гэтай квазікарпаратыўнай сістэмы. Усталяваліся вельмі шчыльныя сувязі паміж кіраўніцтвам партыі ўлады ды Расійскім саюзам прамыслоўцаў і прадпрымальнікаў (Перегудов, 2009а: 27). Таксама было заключанае стратэгічнае партнёрства з асноўным прафса-

юзным аб'яднаннем – Федэрацыяй незалежных прафсаюзаў Расіі (Соглашение...). Акрамя гэтага ў 2008 г. пры прэзідыме «Единой России» сфармавалася Камісія ў пытаннях прамысловасці і прадпрымальніцтва, якую ўзначаліў прэзідэнт Расійскага саюзу прамыслоўцаў і прадпрымальнікаў Аляксандр Шохін, што адначасова ўваходзіць у прэзідыум «Единой России» (Ведомости 2008). Пацвярджэннем значнасці гэтага інстытуту ёсць той факт, што доля дзяржаўных службоўцаў, якія маюць досвед працы ў бізнесе, у 2008 г. складала амаль 40 %, у той час як у 2002 г. доля такіх службоўцаў складала толькі 11,3 % (Перегудов, 2009б: 146).

У дзеяннях кіроўнага рэжыму выразна бачнае жаданне максімальна абмежаваць магчымасці агрэгатыі грамадскіх інтарэсаў па-за межамі партыі ўлады. Гэтым тлумачыцца жорсткая рэакцыя ўладаў на публічныя акцыі так званай антысістэмнай апазіцыі, куды ўваходзяць такія арганізацыі, як «Солидарность», Расійскі народна-дэмакратычны саюз, Нацыянал-большавіцкая партыя ды іншыя. Мэтай антысістэмнай апазіцыі ёсць змена рэжыму ў Расіі ды вяртанне на шлях дэмакратычнага развіцця. Аднак нягледзячы на манаполію «Единой России» ў агрэгатыі грамадскіх інтарэсаў, пэўныя альтэрнатыўныя магчымасці ўсё ж захоўваюцца, хаця і вельмі абмежаваныя. Яны пераважна датычаць астатніх парламенцкіх партыяў: КПРФ, ЛДПР і «Справедливой России». Той факт, што партыя ўлады крайне не зацікаўленая ў палітычнай канкурэнцыі

як на федэральным, рэгіянальным, так і на мясцовым узроўнях, штурхае яе да каласальнага злоўжывання адміністрацыйным рэсурсам і прыводзіць да масавых фальсіфікацыяў выбараў. З гэтаю тэмаю звязаны буйны скандал у Дзяржаўнай Думе, што апошнім часам даволі рэдкая з'ява. Скандал выкліканы масавымі фальсіфікацыямі мясцовых выбараў, якія прайшлі 11 кастрычніка 2009 г. Пасля таго як намеснік спікера ад «Единой России» Алег Марозаў не даў дэпутатам магчымасці абмеркаваць на паседжанні выпадкі фальсіфікацыяў, тры партыі – «Справедливая Россия», КПРФ і ЛДПР – пакінулі залу паседжанняў і запатрабавалі сустрэчы з прэзідэнтам Дзмітрыем Мядзведзевым (Демарш...). Сустрэча адбылася, але канфлікт быў хутка залагоджаны.

Прыведзеная характарыстыка партыі ўлады як карпаратыўнай структуры, што манапалізавала функцыю агрэгатыі інтарэсаў, структуры, праз якую выканаўчая ўлада падпарадкавала сваім інтарэсам Дзяржаўную Думу, вызначае яе не як дамінантную кіроўную партыю, а як тыповую інклюдзіўную партыю.

Заклучэнне

Існаванне шматпартыйнасці ў Расійскай Федэрацыі ў 1990-х гг. не азначала наяўнасці партыйнай сістэмы. Расійская шматпартыйнасць перыяду 1990-х гг. уяўляла з сябе атамістычны кангламерат неінстытуцыялізаваных палітычных арганізацыяў. Аднак сярод гэтай атамістычнай су-

купнасці вылучаецца шэраг партыяў, якія фармуюць стрыжань прататыпу партыйнай сістэмы падчас дзейнасці Дзяржаўнай Думы другога склікання (1995–1999).

Фармаванне ў Расіі партыйнай сістэмы звязанае з дзвюма асноўнымі падзеямі. Па-першае, гэта выбары ў Дзяржаўную Думу трэцяга склікання ў 1999 г., па-другое, гэта партыйнае заканадаўства 2001 г. Выбары 1999 г. замацавалі контуры расійскай партыйнай сістэмы і асноўных актараў у ёй, да якіх належалі КПРФ, ЛДПР, «Яблоко», а таксама новая партыя ўлады «Единство» і альтэрнатыўная партыя ўлады ОВР. Акрамя іх у Думу трэцяга склікання свой спіс правёў выбарчы блок СПС. Расійская партыйная сістэма набыла рысы палярызаванага плюралізму.

Сам працэс інстытуцыялізацыі палітычных партыяў у Расіі быў запаволены з той прычыны, што палітычныя партыі не фармуюць ураду і не маюць непасрэднай магчымасці ўплываць на ўрадавы курс. Гэтая асаблівасць перадвызначыла далейшае развіццё партыйнай сістэмы і яе месца ў палітычнай сістэме Расіі.

Нягледзячы на тое, што расійская партыйная сістэма пасля выбараў 1999 г. набыла рысы палярызаванага плюралізму, з 2001 г. пасля аб'яднання «Единства» і «Отечества» ў партыю «Единая Россия» апошняя паступова заняла манапольнае становішча ў Дзяржаўнай Думе.

Манопалізацыя заканадаўчай улады партыяй «Единая Россия» была звязаная з трансфармацыяй выбарчай сістэмы. Пераход да прапарцыён-

най выбарчай сістэмы тлумачыўся неабходнасцю стварэння буйных і адказных партыяў, а таксама скарачэннем шматпартыйнасці, хаця прапарцыённая электаральная формула, згодна з сацыялагічнымі законамі М. Дзювэржэ, не спрыяе гэтай мэце, а наадварот, у пэўнай ступені супярэчыць ёй. Аднак скарачэнне шматпартыйнасці было дасягнутае праз увядзенне высокага 7-адсоткавага электаральнага бар'еру, забарону выбарчых блокаў, ускладненне рэгістрацыйных патрабаванняў для партыяў ды іншыя захавы, якія ўтвараюць своеасаблівы інстытуцыйны бар'ер на шляху пранікнення ў парламент невялікіх партыяў і з'яўлення новых палітычных сілаў.

Вынікі выбараў у Дзяржаўную Думу паводле змяшанай выбарчай сістэмы паказваюць, што менавіта прапарцыённая электаральная формула была больш прадуктыўнай для партыяў улады, якія не маглі дамагчыся значных поспехаў у мажарытарнай частцы выбарчай сістэмы. Таму рэформа выбарчай сістэмы 2005 г. была праведзеная ў інтарэсах партыі ўлады і вынікала з жадання Крамля знізіць выдаткі на забеспячэнне манапольных пазіцыяў «Единой России» ў Дзяржаўнай Думе шляхам змены інстытутаў, бо дапасаванне да старых правілаў патрабавала большых высілкаў.

Абумоўленасць манополіі «Единой России» як партыі ўлады была звязаная з такімі нефармальнымі інстытутамі, як элітны кансенсус, кансалідацыя элітаў вакол асобы прэзідэнта У. Пуціна і замыканне на яго

кола «палітычная эліта – бюракратыя – бізнес-манаполіі».

«Единая Россия», якая мае канстытуцыйную большасць у Дзяржаўнай Думе і пераважае на рэгіянальным і мясцовым узроўнях, ёсць асноўным суб'ектам агрэгачыі грамадскіх інтарэсаў у палітычнай сістэме. Тым не менш, захоўваюцца пэўныя абмежаваныя альтэрнатыўныя магчымасці для дзейнасці іншых партыйных актараў, найперш тых, хто прызнае «правілы гульні», якія склааіся за часоў прэзідэнцтва Пуціна. У іх ліку АДПР і «Справедливая

Россия» (прапуцінскія палітычныя сілы). У той жа час улады прыкладаюць усе намаганні для супрацьдзеяння так званай антысістэмнай апазіцыі.

Зыходзячы з гэтага, можна канстатаваць, што партыя ўлады «Единая Россия» ёсць інклюзіўнаю партыяй, а партыйная сістэма Расіі – інклюзіўнаю (аўтарытарнаю) партыйнаю сістэмаю. Пры гэтым трансфармацыя выбарчай сістэмы была адным з найважнейшых шляхоў да замацавання манапольных пазіцыяў партыі ўлады.

Літаратура

1. Almond, G., Powell, B., Strom, K., Dalton, R. (2008). «Interest aggregation and Political Parties», in G. Almond, B. Powell (eds.), *Comparative Politics Today: a World View*. 9-th edition. N.Y.: Pearson Longman.
2. Freedom House (2009). *Freedom in the World – Russia*.
3. Remington, T.F. (2008). «Politics in Russia», in G. Almond and B. Powell (eds.), *Comparative Politics Today*. N.Y.: Pearson Longman.
4. Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: a framework for analysis*. Essex, ECPR Press.
5. Taagepera, R., Shugart, M. (1989). *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven & London.
6. Ближе к Путину. Президиум «Единой России» заводит лоббистский орган — комиссию по вопросам промышленности и предпринимательства» (2008), *Ведомости*, URL (доступ 13.06.2010) <http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/2008/12/12/173488>
7. Блок «Единство» из досье НГС (1999), *Независимая газета*, URL (доступ 12.05.2010) http://scenario.ng.ru/elections/1999-12-08/5_dossier.html
8. Вешняков, А.А. (2005). «Интернет-пресс-конференция Председателя ЦИК России А.А. Вешнякова на тему: "Правда и мифы об изменениях избирательного законодательства в Российской Федерации"» 21.07.2005 г., URL (доступ 16.08.2010) <http://zoom.cikrf.ru/zoom/EdFields.asp?qnr=1&ndoc=0&npg=-1>
9. *Выборы в Государственную Думу Федерального Собрания Российской Федерации четвертого созыва*, URL (доступ 19.05.2010) <http://gd2003.cikrf.ru/>
10. *Выборы депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации пятого созыва*, URL (доступ 03.07.2010) <http://www.vyborgy.izbirkom.ru/region/izbirkom?action=show&global=1&vrn=100100021960181®ion=0&prver=0&pronetvd=null>
11. Голосов, Г. (2008). «Политические институты и мотивация законодательной деятельности в российском парламенте», в Мельвиль, А.Ю., Соловьев, А.И. (отв. ред. и авт. вст. ст.), *Российская политическая наука: в 5 т. Т. 5: 1995 – 2006 гг.* Москва: РОССПЭН: 197–206.
12. «Грызлов: пропорциональная система выборов создаст партийную систему», URL

- (доступ 16.02.2010) <http://www.polit.ru/news/2004/09/17/stmv.html>
13. *Демарш оппозиционных партий в Государственной Думе*, URL (доступ 09.06.2010) <http://www.camarade.biz/page/1/bo/21030/article.html>
 14. Дюверже, М. (2005). *Политические партии*. Пер. с франц. Изд. 3-е. Москва: Академический проект; Королев, Парадигма.
 15. Единая Россия (2007). «Владимир Путин возглавит предвыборный список "Единой России"», URL (доступ 12.11.2010) <http://old.edinros.ru/news.html?id=124221>
 16. *История партии «Единая Россия»*, URL (доступ 28.05.2010) <http://www.edinros.ru/rubr.shtml?110112>
 17. Камышев, Д. (2007). «Год удвоения президента», *Коммерсант Власть*. 24.12.2007, № 50 (754).
 18. *Конституция Российской Федерации от 25.12.1993 с изменениями 09.01.1996, 10.02.1996, 09.06.2001*, URL (доступ 19.05.2010) <http://www.constitution.ru/>
 19. Мелешкина, Е.Ю. (2000). «Выборы 1999–2000 гг. сквозь призму предыдущего электорального цикла», в *Первый электоральный цикл в России (1993-1996 гг.)*. Москва: Издательство «Весь мир»: 5–11.
 20. Муштук, О. (2010). Генезис российской многопартийности, *Обозреватель – Observer*, № 2: 42–51.
 21. Перегудов, С.П. (2009а). «Политическая система России после выборов 2007–2008 гг.: факторы стабилизации и дестабилизации (часть I)», *Полис: Политические исследования*, № 2: 23–38.
 22. Перегудов, С.П. (2009б). «Политическая система России после выборов 2007–2008 гг.: факторы стабилизации и дестабилизации (часть II)», *Полис: Политические исследования*, № 3: 145–161.
 23. *Политическое соглашение между всероссийской политической партией «Единая Россия» и политической партией «Справедливая Россия»*, URL (доступ 11.06.2010) <http://duma.spravedlivo.ru/news/?Id=1197>
 24. *Результаты выборов в Думу II созыва* (1995). 17 декабря 1995 г., URL (доступ 19.05.2010) <http://www.politika.su/fs/gd2rezv.html>
 25. *Результаты выборов в Думу III созыва* (1999). 19 декабря 1999 г., URL (доступ 22.05.2010) <http://www.politika.su/fs/gd3rezv.html>
 26. *Результаты выборов в Думу IV созыва* (2003). 7 декабря 2003 г., URL (доступ 29.05.2010) <http://www.politika.su/fs/gd4rezv.html>
 27. «Рыжков: СПС станет "кремлевским проектом"». URL (доступ 03.06.2010) <http://rian.ru/politics/20080926/151636862.html>
 28. Скосаренко, Е.Е. (2007). *Избирательная система России: мифы и политическая реальность*. Москва: «Формула права».
 29. *Соглашение между ФНПР и фракцией «Единая Россия» в Госдуме*, URL (доступ 10.06.2010) <http://www.fnpr.org.ru/5/69/648.html>
 30. *Список (а) зарегистрированных политических партий*, URL (доступ 03.06.2010) <http://www.minjust.ru/ru/activity/nko/partii/>
 31. *Список (б) политических партий, имеющих право участвовать в выборах*. Выборы депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации пятого созыва, URL (доступ 29.05.2010) http://www.vybory.izbirkom.ru/region/region/izbirkom?action=show&root=1&tvд=100100021960186&vrn=100100021960181®ion=0&global=1&sub_region=0&prver=0&pronetvd=null&vibid=100100021960181&type=240
 32. *Список (с) политических партий, общественных объединений, обладающих правом принимать участие в избирательной кампании*. Выборы депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации четвертого созыва, URL

- (Доступ 29.05.2010) http://www.vybory.izbirkom.ru/region/region/izbirkom?action=show&root=1&tvd=100100095621&vrn=100100095619®ion=0&global=1&sub_region=0&prver=0&pronetvd=0&vibid=100100095619&type=240
33. *Список (d) политических партий, принимающих участие в выборах*. Выборы депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации пятого созыва, URL (Доступ 13.06.2010) http://www.vybory.izbirkom.ru/region/region/izbirkom?action=show&root=1&tvd=100100021960186&vrn=100100021960181®ion=0&global=1&sub_region=0&prver=0&pronetvd=null&vibid=100100021960181&type=236
 34. *Справедливая Россия* (a). Пятая Дума, URL (Доступ 11.06.2010) <http://duma.lenta.ru/parties/spavros/index.html>
 35. *Справедливая Россия* (b): хроника исторического развития, URL (Доступ 15.06.2010) <http://www.spravedlivo.ru/information/hronic/>
 36. Устюгов, М. (2008). «Пути трансформации политического статуса региональных законодательных собраний», *Обозреватель – Observer*. №6: 20–28.
 37. *Федеральный закон (1995) от 19 мая 1995 г. №82-ФЗ «Об общественных объединениях»* (с изменениями от 17 мая 1997 г., 19 июля 1998 г.), URL (Доступ 02.02.2010) http://www.democracy.ru/library/laws/federal/82_fz/
 38. *Федеральный закон (1999) от 6 октября 1999 г. № 184-ФЗ «Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти субъектов Российской Федерации»*. *Российская газета*. 19.10.1999.
 39. *Федеральный закон (2001) о политических партиях № 95-ФЗ*, URL (Доступ 10.02.2010) <http://isbircom.ru/zakon/federalnyi-zakon-o-politicheskikh-partiyakh>
 40. *Федеральный закон (2006) от 12 июля 2006 г. № 107-ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части отмены формы голосования против всех кандидатов (против всех списков кандидатов)»*. *Парламентская газета*. 20.07.2006, № 118.
 41. *Федеральный закон (2007) о выборах депутатов Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации: официальный текст, действующая редакция*. Москва: Издательство «Экзамен».
 42. «Что думают политики и эксперты о переходе на пропорциональную избирательную систему», URL (Доступ 13.02.2010) <http://www.expert.ru/printissues/expert/2004/35/35extema33a/>
 43. Чувиллина, Н. (2009). «Региональные электоральные процессы в постсоветский период», *Власть*. № 9: 56–59.
 44. Шевцова, Л. (2000). «Российский парламентаризм: обрамление президентского самодержавия или самостоятельный институт?», в Лысенко, В.Н. (ред.), *Парламентаризм и многопартийность в современной России. К десятилетию двух исторических дат*. Москва: ИСП: 78–85.